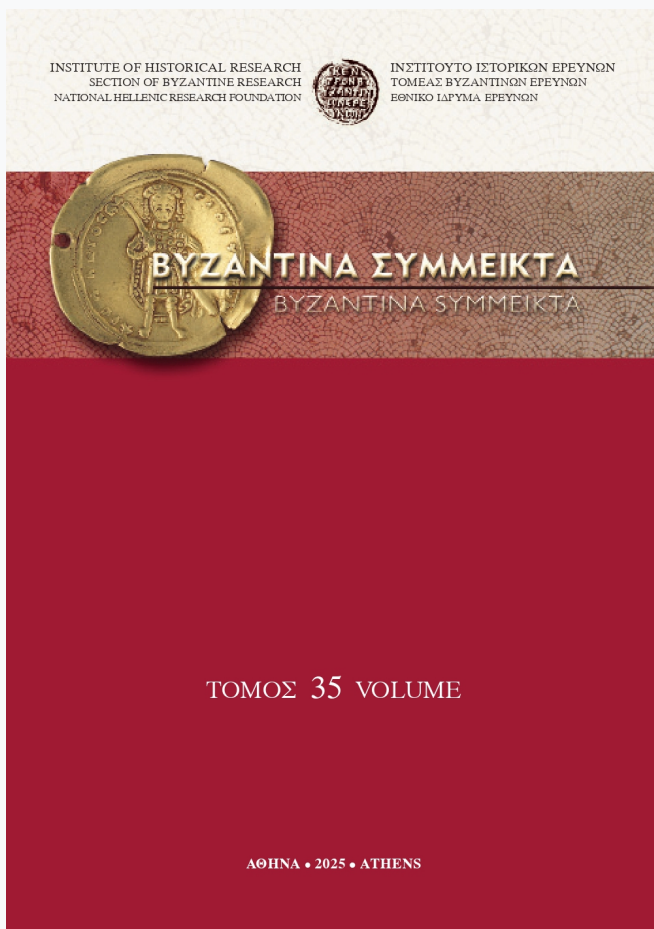

Byzantina Symmeikta

Vol 35 (2025)

BYZANTINA SYMMEIKTA 35

Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Το Βυζάντιο στο θέατρο της Οικουμένης τον Ύστερο Μεσαίωνα (1261-1453). Πολιτική ιδεολογία, πολιτική υπόσταση και διεθνείς σχέσεις του κράτους των Παλαιολόγων, Αθήνα 2024

Νίκη ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.42218](https://doi.org/10.12681/byzsym.42218)

Copyright © 2025, Νίκη ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ Ν. (2025). Σοφία Μεργιαλή-Σαχά, Το Βυζάντιο στο θέατρο της Οικουμένης τον Ύστερο Μεσαίωνα (1261-1453). Πολιτική ιδεολογία, πολιτική υπόσταση και διεθνείς σχέσεις του κράτους των Παλαιολόγων, Αθήνα 2024. *Byzantina Symmeikta*, 35, 411–426. <https://doi.org/10.12681/byzsym.42218>

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, *Το Βυζάντιο στο θέατρο της Οικουμένης τον Ύστερο Μεσαίωνα (1261-1453). Πολιτική Ιδεολογία, πολιτική υπόσταση και διεθνείς σχέσεις του Κράτους των Παλαιολόγων*, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2024, 451 σελίδες. ISBN 978-960-6736-37-7

Η συγγραφέας αντλεί τον τίτλο του βιβλίου της από μια χαρακτηριστική φράση του ιστορικού του Ύστερου Βυζαντίου Νικηφόρου Γρηγορά, στον οποίο και παραπέμπει, και ο οποίος χρησιμοποίησε την έκφραση ‘Θέατρο της Οικουμένης’ για να προσδιορίσει την κατάσταση των διεθνών πραγμάτων της εποχής του σε αντιδιαστολή με τους ‘άλλοτε χρόνους’. Η μεταφορά αυτή χρησιμοποιήθηκε εν αναφορά προς τη θέαση του κόσμου, με την έκφραση το ‘Θέατρο του Κόσμου’ κυρίως από την Αναγέννηση και μετά, και δη κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, για τις εκδόσεις γεωγραφικών Ατλάντων των Φλαμανδών χαρτογράφων (βλ. π.χ. την έκδοση ‘*Le Théâtre du Monde ou Nouvel Atlas, Contenant les chartres et descriptions de tous les pais de la terre, Mis en lumiere par Guillaume et Jan Blaeu*’, Άμστερνταμ 1643). Έχει χρησιμοποιηθεί και για τις διεθνείς σχέσεις της εποχής μας από τον πρέσβη Βύρωνα Θεοδωρόπουλο στο έργο του *The Globe. Το διεθνές θέατρο* [2007]). Στο ιστορικό πλαίσιο του Ύστερου Μεσαίωνα η μεταφορά του ‘Θεάτρου της Οικουμένης’ επιτρέπει στη συγγραφέα τη, σύμφωνα και με τις αρχές της cognitive linguistics (βλ. G. Lacoff and M. Johnson, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press 1980), άμεση συγκεκριμενοποίηση αφηρημένων εννοιών όπως οι αναφερόμενες στον υπότιτλο του βιβλίου της: της πολιτικής ιδεολογίας, της πολιτικής υπόστασης και, βεβαίως των διεθνών σχέσεων. Οι διεθνείς σχέσεις μελετώνται μέσω μιας πορείας που περνά από τη θεωρία στην πράξη: προηγείται η παρουσίαση του παγκόσμιου συστήματος και του θεωρητικού του υπόβαθρου, ακολουθεί η ιδεολογία της πολιτειακής δομής του Βυζαντίου και στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διεθνείς σχέσεις σε χρονολογική διαδρομή. Η όλη προσέγγιση διαφοροποιείται σε

σχέση με τη συνήθη ιστοριογραφική γραφή, υιοθετώντας στα πρώτα κυρίως κεφάλαια την επιστημονική γλώσσα της πολιτικής επιστήμης. Η σχετική μελέτη του Βυζαντίου, του ιδεολογικού του στίγματος και του διεθνούς περιγυρού του επικεντρώνεται στον Ύστερο Μεσαίωνα και δη στο διάστημα μεταξύ της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο το 1261 και της κατάληψής της από τους Οθωμανούς το 1453.

Αρχίζοντας με μια εμπεριστατωμένη Εισαγωγή, η κ. Μεργιαλή-Σαχά εκθέτει το περίγραμμα της παρουσίας του Βυζαντίου μετά το 1261 και της επιβιώσής του ως μικρής πλέον δύναμης στο διεθνές γίγνεσθαι, σε συνάρτηση με τη χρήση της ιδεολογίας και της διατήρησης της ιδέας της βυζαντινής οικουμενικότητας (ενώ υπάρχει συνειδητοποίηση του μη παράλληλου πλέον της χριστιανικής/βυζαντινής οικουμένης με τον -γνωστό- κόσμο στο οποίο στόχευε η βυζαντινή πολιτική την εποχή του Ιουστινιανού) σε μια εποχή που αυτό ερχόταν σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε πως σε όλο το βιβλίο χρησιμοποιούνται συνήθως οι όροι 'Βυζάντιο' και 'Κράτος των Παλαιολόγων' ή ακόμη στο τέλος 'κατ' όνομα αυτοκρατορία' - που αντικατοπτρίζουν ακριβώς αυτή τη διάσταση της συρρίκνωσης του Βυζαντίου ενώ αποφεύγεται η έκφραση 'βυζαντινή αυτοκρατορία'.

Χρησιμοποιώντας όρους της πολιτικής επιστήμης, η συγγραφέας επιχειρεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση του διεθνούς γίγνεσθαι του Ύστερου Μεσαίωνα και πραγματεύεται τις διεθνείς σχέσεις του Βυζαντίου και την αντίστοιχη διπλωματική τεχνική με βάση κείμενα συνθηκών και διπλωματική αλληλογραφία, στο ιστορικό τους βάθος και στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Συστήματος, δηλαδή του συστήματος αλληλοεξαρτωμένων πολιτικών οντοτήτων της εποχής. Αναλύει τον ρόλο των διαφόρων ηγετών και την επίδραση κοινωνικών, δημογραφικών, οικονομικών και λοιπών φαινομένων στο διεθνές γίγνεσθαι και τις σχετικές διπλωματικές κινήσεις του Βυζαντίου σε διασύνδεση με άλλους δρώντες στη διεθνή σκηνή πέραν των κρατικών και λοιπών πολιτικών οντοτήτων. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν άλλες δυνάμεις και δρώντες, θρησκευτικού, οικονομικού, εμπορικού, πολιτιστικού χαρακτήρα οι οποίοι ενεργούσαν βάσει αντίστοιχων κινήτρων ή/και επικαλούμενοι αντίστοιχες προφάσεις, όπως αναλυτικά παρουσιάζει η κ. Μεργιαλή-Σαχά. Όπως επισημαίνεται στην Εισαγωγή από τη συγγραφέα, τέτοιου είδους δρώντες ήσαν εκκλησιαστικές αρχές όπως η Παπική εξουσία, και το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, αλλά και μοναχοί, έμποροι, πειρατές, μισθοφόροι, λόγιοι κ.α. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται ο ρόλος του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης στο Ύστερο Βυζάντιο

έναντι των λοιπών ορθοδόξων λαών (αλλά και των ορθοδόξων σε αλλόδοξες ή αλλόθρησκες πολιτικές οντότητες) ως εκφραστή της οικουμενικότητας του Βυζαντίου, σε θρησκευτικό και όχι πολιτικό πλέον πλαίσιο, αφού στο πολιτικό πεδίο η οικουμενικότητα και η κοσμοκρατορία είχαν καταστεί απλό ιδεολόγημα σε σύγκρουση με την πραγματικότητα της εποχής. Το Βυζάντιο του Ύστερου Μεσαίωνα είναι ένα άλλο Βυζάντιο.

Η συγγραφέας αναφέρεται επίσης στη μεθοδολογική της προσέγγιση και εξηγεί τη λογική δομή του βιβλίου επισημαίνοντας την ανάγκη ανάλυσης των τριών αξόνων των διεθνών σχέσεων του Βυζαντίου στο πολυπολικό διεθνές σύστημα της Παλαιολόγειας εποχής: συγκεκριμένα του ιδεολογικού/θεωρητικού υπόβαθρου της βυζαντινής διπλωματίας, του πολιτικού χωροχρόνου της υπάρχουσας πραγματικότητας και του νομικού πλαισίου που διείπε τις σχέσεις αυτές.

Την Εισαγωγή ακολουθούν επτά, άνισες από πλευράς έκτασης, Ενότητες, με τις τέσσερις πρώτες να λειτουργούν ως μύηση του αναγνώστη στις διεθνείς σχέσεις της εποχής, και ο Επίλογος που συνοψίζει τα κυριότερα συμπεράσματα της μελέτης της συγγραφέως. Το βιβλίο συμπληρώνεται από συντομογραφίες, αναλυτική βιβλιογραφία πηγών και βοηθημάτων καθώς και από ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων, συμπεριλαμβανομένων τεχνικών όρων της εποχής και καταλόγου των Συνθηκών του Βυζαντίου, και κλείνει με μια επιβοηθητική περίληψη σε ελληνική και αγγλική γλώσσα.

Οι δύο πρώτες μετά την Εισαγωγή Ενότητες αναφέρονται στο θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης από άποψη διεθνών σχέσεων. Η πρώτη, με βασικό τίτλο «το Παγκόσμιο Σύστημα ως κινητήρια δύναμη της ιστορικής διαδικασίας» εξετάζει την έννοια του Παγκόσμιου Συστήματος διαχρονικά με αναφορές στην οργάνωση των γνωστότερων σχημάτων (π.χ. ηγεμονία μεγάλων δυνάμεων όπως οι ανατολικές μοναρχίες ή συνύπαρξη βάσει ισοτιμίας κρατικών οντοτήτων όπως οι ελληνικές πόλεις-κράτη) στο πλαίσιο της ιστορικής διαδικασίας. Αναλύεται έτσι η συνεχής αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση των επί μέρους μερών του Παγκόσμιου Συστήματος και η επιρροή τους στην πολιτική που ασκούσε κάθε κρατική οντότητα σε διάδραση με την πολιτική των λοιπών καθώς και ο αντίκτυπος σε αυτή ποικίλων παραγόντων όπως η γεωγραφία, οι πολιτιστικές και γλωσσικές ομοιότητες και συγγένειες, η θρησκεία, τα οικονομικά συμφέροντα κ.α. Η δεύτερη Ενότητα με τίτλο «μια ανάγνωση του Παγκόσμιου Συστήματος στον Ύστερο Μεσαίωνα» μεταφέρει την εστίαση της παρουσίας στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον γύρω από το Βυζάντιο του 13ου-15ου αιώνα. Αν και τα ηγεμονικά κράτη εξακολουθούσαν υφιστάμενα,

η διεθνής οργάνωση είχε σαν βάση την οικονομία (και την εξάρτησή της από τους χερσαίους και θαλάσσιους 'δρόμους του μεταξιού') που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις διπλωματικές σχέσεις. Ως Παγκόσμιο Σύστημα ο κόσμος του Ύστερου Μεσαίωνα, παρουσίαζε χαρακτηριστικά ενοποιημένων οικονομιών με πυρήνες διεθνών εμπορικών δικτύων και ταυτόχρονα πολιτικού κατακερματισμού σε ένα ασταθές διεθνές περιβάλλον που εκτεινόταν από τη ΒΔ Ευρώπη ως την Κίνα. Δεδομένου ότι βασικός συνδετικός του κρίκος ήταν την εμφάνιση των Μογγόλων στις στέπες της Δ. Ευρασίας και στη Μέση Ανατολή καθώς και οι δρόμοι του εμπορίου, οι χερσαίοι των οποίων ελέγχονταν από τους νομάδες της στέπας, η πρώτη αυτή παρουσίαση επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση των κινήσεων του Βυζαντίου στη διπλωματική σκακιέρα της εποχής. Η συγγραφέας επισημαίνει εδώ και ορισμένα μοτίβα των διακρατικών σχέσεων όπως τον εδαφικό ανταγωνισμό, την αύξηση του εμπορίου και τη συνακόλουθη συσσώρευση κεφαλαίου, τον ανταγωνισμό των ναυτικών δυνάμεων της εποχής Γένοβας και Βενετίας και τον ρόλο τους στην ενσωμάτωση της Ευρώπης στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές, αλλά και ειδικότερες μορφές σχέσεων όπως η συμβίωση με τους λαούς της στέπας, ο νομαδισμός, η πειρατεία και το δουλεμπόριο, ή ακόμη και η εμφάνιση του Μαύρου θανάτου, που επέδρασαν καταλυτικά στις σχέσεις των κρατών της εποχής. Η τρίτη Ενότητα με τίτλο «Η έννοια της Βυζαντινής οικουμένης» εστιάζει πλέον στο Βυζάντιο ως αρχέτυπο αυτοκρατορίας και στην πολιτική ιδεολογία ως βάση της εξωτερικής του πολιτικής, παρουσιάζοντας, σε δύο κεφάλαια, αφενός τη βυζαντινή οικουμενικότητα δηλαδή τον οικουμενικό χαρακτήρα του Βυζαντίου που εδραιωνόταν στην ρωμαϊκή κληρονομιά και σταθεροποιούνταν από την οικουμενική χριστιανική ιδέα (βλ. κυρίως, Ελένη Αρβελέρ, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Παρίσι 1975) και τη διαχρονική εξέλιξή της από τον τέταρτο στον 13ο αιώνα με τις σχετικές οικουμενικές αξιώσεις, αφετέρου το αυτοκρατορικό αξίωμα ως φορέα της οικουμενικότητας στον Ύστερο Μεσαίωνα. Το τελευταίο αυτό σημείο αναλύεται περαιτέρω στην τέταρτη Ενότητα με τίτλο «Η πολιτική οικουμένη των Βυζαντινών» η οποία περιλαμβάνει δύο κεφάλαια, αναφερόμενα τόσο στη συνεχώς συρρικνούμενη εδαφική υπόσταση της πολιτικής αυτής οικουμένης όσο και στη γλωσσική της έκφραση στις ελληνόγλωσσες πηγές, με λέξεις όπως *οικουμένη* - «καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη» ή στο τέλος απλά *Πόλις* να προσδιορίζουν πλέον την πολιτική οντότητα του Βυζαντίου.

Η πέμπτη Ενότητα με τίτλο «Η γεωγραφική οπτική των διεθνών σχέσεων και η συμβολή της πολιτικής γεωγραφίας» επανέρχεται στη λογική της πολιτικής

επιστήμης και εξετάζει με όρους γεωπολιτικής, ως κλάδου της πολιτικής γεωγραφίας, τους παράγοντες 'χώρος' και 'έλεγχος των σημείων διόδων' στην πολιτική των κρατών και στις μεταξύ τους σχέσεις και συγκρούσεις. Αναλύει τη σημασία της γεωγραφίας του βυζαντινού χώρου αλλά και αυτής των λαών με τους οποίους συνήπτε σχέσεις για τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής του και αναδεικνύει τη στρατηγική σημασία των λεγομένων 'περιοχών-κλειδιά' (π.χ. Ελλήσποντος) για τις εξελίξεις στη διεθνή σκηνή. Εξετάζει την έννοια του βυζαντινού συνόρου σε πραγματιστικό/πρακτικό επίπεδο, ως ορίζοντας την πολιτική, στρατιωτική, διοικητική δικαιοδοσία του κράτους, στον αντίποδα της (πολιτιστικής, πνευματικής, ιδεολογικής) οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας, και επικεντρώνεται στην πολυπλοκότητα των βυζαντινών συνόρων, λόγω του διαμελισμού της παλαιάς αυτοκρατορίας στον Ύστερο Μεσαίωνα. Με τα ως άνω δεδομένα η συγγραφέας διερευνά στα δύο κεφάλαια της πέμπτης Ενότητας:

α) τη σημασία των 'περιοχών-πυρήνων' του Βυζαντίου δηλαδή τα τμήματα εκείνα της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας που αποτελούσαν τη δημογραφική και οικονομική / αγροτική βάση της, όπως η Δυτική Μικρά Ασία, ή των οποίων ο έλεγχος ήταν βασικός ως στρατηγική επιβιώσής της, όπως η περιοχή του Αιγαίου-Προποντίδας-Μαύρης Θάλασσας και που η απώλειά τους σήμαινε ουσιαστικά και την προϊούσα αποδυνάμωση του Βυζαντίου. Μια τρίτη περιοχή-πυρήνας ήταν αυτή των ευρωπαϊκών τμημάτων του Βυζαντίου (κυρίως Θράκη, τμήματα της Μακεδονίας - Θεσσαλίας, Ανατολική Πελοπόννησος) που διατηρήθηκε ως το τέλος με παροδικές αποκοπές (και τυχόν επαναφορές) διαφόρων εξ αυτών από τον κορμό του Βυζαντίου και με την τελική αποκοπή ενός εκάστου να διαγράφει και το αντίστοιχο τέλος της βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή, καθιστώντας τη διοικητική και λοιπή παρακμή του αντίστοιχου χώρου μη αναστρέψιμη.

β) την πολιτική του Βυζαντίου έναντι καθεμιάς από αυτές τις περιοχές-πυρήνες στο πλαίσιο της ενσωμάτωσής τους στο Βυζάντιο μετά από την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 με διοικητική και κεντρική οικονομική ανασυγκρότηση, καθώς και της προάσπισής τους έναντι στρατιωτικών αλλά και οικονομικών απειλών τόσο από τις μουσουλμανικές δυνάμεις στην Ασία όσο και από τις δυτικές δυνάμεις. Η εσωτερική αυτή πολιτική δεν ήταν άμοιρη αντιπαραθέσεων που αλληλεπιδρούσαν με εξωγενείς παράγοντες ενισχύοντας την πολυπλοκότητα των διεθνών σχέσεων του Βυζαντίου.

Η έκτη Ενότητα του βιβλίου υπό τον τίτλο «Το ιστορικό προηγούμενο των διεθνών σχέσεων στον Ύστερο Μεσαίωνα», μετά από μια εισαγωγή σχετικά τον ρόλο των αυτοκρατοριών και βασιλείων στο Παγκόσμιο Σύστημα και τις διεθνείς

σχέσεις, ανιχνεύει τις απαρχές οντοτήτων και κρατικών μορφών σε πολύπλοκες μεταξύ τους νομικές σχέσεις που προσιδίαζαν στην ιδέα του σύγχρονου κράτους, αλλά και τον ρόλο των εκάστοτε πολιτικών ηγετών ως ηγετικών φυσιογνωμιών και την επίδρασή τους στην εξέλιξη των σχέσεων αυτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αντιπαλότητα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και του Καρόλου Ανδεγαυού που καθόριζε με αντίστοιχες συμμαχίες τη στάση και τις επιδιώξεις διαφόρων κρατικών παραγόντων της Μεσογείου στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Ταυτόχρονα όμως η ανάπτυξη διπλωματικών, επικοινωνιακών και οικονομικών/εμπορικών διαύλων επικοινωνίας στον χώρο της Μεσογείου κυρίως μεταξύ Δυτικών και Βυζαντινών, αλλά όχι μόνον, συνέβαλε σε καθοριστικές πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις. Αποφασιστικό ρόλο έπαιζαν σε αυτό οι σχέσεις που ανέπτυξε το Βυζάντιο τόσο με μουσουλμανικές δυνάμεις όπως οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου, (σημείο στο οποίο οι πρωτοβουλίες και η επιρροή των προσωπικοτήτων, του Μιχαήλ Η΄ αφενός και των Baybars και του διαδόχου του Qalawh αφετέρου, ήταν καθοριστική, βλ. M.Tahar Mansouri, *Recherche sur les relations entre Byzance et l'Égypte 1259-1453 (d'après les sources arabes)*, Τύνιδα 1992, υπήρξαν καίριες) ή η Χρυσή Ορδή όσο και με δυτικές ναυτικές πόλεις. Οι συνθήκες που οι τελευταίες αυτές είχαν με Βυζάντιο, όπως η συνθήκη του Νυμφαίου με τη Γένοβα (με προοπτική γενοβέζικης βοήθειας στον Μιχαήλ Η΄ για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης) που άνοιξε το εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας στους Γενοβέζους και η μετέπειτα πολιτική ίσων αποστάσεων των βυζαντινών αυτοκρατόρων μεταξύ Γένοβας και Βενετίας που αντιμετώπιζονταν πλέον ως ισότιμοι (και προϊόντος του χρόνου ως κυρίαρχοι) εταίροι και όχι ως ωφελούμενοι παραχωρήσεων από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, διαμόρφωσαν τις διεθνείς σχέσεις της εποχής. Σε συνάρτηση με τα ανωτέρω αλλά και με βάση τη συγκέντρωση πολυάριθμων εθνοτήτων και διαφόρων κρατικών και μη οντοτήτων σε Δύση και Ανατολή που αλληλεπιδρούσαν ανατρέποντας καταστάσεις, συμμαχίες, οικονομικές και εμπορικές συμφωνίες και δεδομένα στον Μεσογειακό χώρο και τη Μαύρη Θάλασσα στο πλαίσιο του πολιτικού κατακερματισμού του Ύστερου Μεσαίωνα, η συγγραφέας χαρακτηρίζει τον χώρο της Μεσογείου 'φυτώριο διεθνών σχέσεων'.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η, εξαιρετική, τελευταία, Έβδομη Ενότητα του βιβλίου με τίτλο «Ο χάριτης των διεθνών σχέσεων την εποχή των Παλαιολόγων και η νομική τους υπόσταση μέσω των Συνθηκών» στην οποία η συγγραφέας πραγματεύεται τα των διεθνών σχέσεων κατά την Παλαιολόγεια περίοδο, τη διατύπωσή τους σε διεθνείς συνθήκες και την αντίστοιχη νομική τους

υπόσταση. Εξετάζει τις διεθνείς σχέσεις υπό το πρίσμα της εξωτερικής πολιτικής και των διπλωματικών προσπαθειών των Παλαιολόγων αυτοκρατόρων, στο πλαίσιο μιας ευέλικτης και συνεχώς εξελισσόμενης διπλωματίας, αρχής γενομένης από τη βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ του ‘τελευταίου εκφραστή της οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας’ κατά την έκφραση της Ελένης Αρβελέρ (ό.π. *L'idéologie politique*) που ήταν και ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας που, μέσω μιας μεγαλόπνοης εξωτερικής πολιτικής, προσπάθησε να καταστεί ‘κύριος του παιχνιδιού’, επιβάλλοντας κανόνες σύμφωνα με τα συμφέροντά του στις σύνθετες διακρατικές σχέσεις της εποχής. Η τελευταία, Έβδομη, αυτή Ενότητα διαιρείται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο παρουσιάζει τις ιστορικές και διοικητικές πηγές άμεσης και έμμεσης πληροφόρησης (συνθήκες, διαπίστευση διπλωματικών αποστολών και αλλαγές στη γλωσσική τους έκφραση), περί του διεθνούς γίνεσθαι της εποχής, καθώς και την μέσω αυτών εκφραζόμενη πρόσληψη του βυζαντινού αυτοκράτορα ως εκφραστή μιας μακραίωνης παράδοσης ρωμαϊκής οικουμενικότητας για τους Βυζαντινούς και τους βαλκανικούς λαούς, αν και χωρίς αντίστοιχη παραδοχή από πλευράς των δυτικών. Το δεύτερο κεφάλαιο αναλύει τόσο από θεωρητικής πλευράς όσο και με βάση παραδείγματα από την εποχή τις παραμέτρους ισχύος του Βυζαντίου (οικονομία/εμπόριο/αγροτική παραγωγή, δημογραφική κατάσταση, ένοπλες –μισθοφορικές κυρίως– δυνάμεις, συμμαχίες) και τη φθίνουσα πορεία ή την έλλειψή τους κατά τους χρόνους των Παλαιολόγων. Όπως σωστά παρατηρεί η συγγραφέας, η γεωπολιτική σημασία του βυζαντινού κράτους έμοιαζε να ‘εξαερώνεται’ σταδιακά με τον χώρο του κράτους να τείνει να ταυτιστεί με τον απόλυτο πυρήνα του, την πρωτεύουσά του Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, σε μια κατανοητή εξαιρετική αντίθεση, η διπλωματία του παρέμεινε ενεργή, επιστρατεύοντας σε μια προσπάθεια προβολής ‘ήπιας ισχύος’ του Βυζαντίου τους λεγόμενους άυλους συντελεστές ισχύος: την αίγλη της παλαιόθεν αυτοκρατορίας, του αυτοκράτορα, και της Κωνσταντινούπολης ως φορέων της οικουμενικής αυτοκρατορικής νομιμότητας, την ακτινοβολία της βυζαντινής παιδείας και πολιτισμού, τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης ως ηγέτη των Ορθοδόξων και τους διανοούμενους σε ρόλο προώθησης της πολιτιστικής κληρονομιάς του Βυζαντίου και συνδέσμων με τη Δύση του 14ου και 15ου αιώνα.

Το τρίτο κεφάλαιο της Έβδομης Ενότητας με τίτλο «Οι διεθνείς σχέσεις των αυτοκρατόρων της Παλαιολόγειας εποχής μέσα από την εν εξελίξει εξωτερική τους πολιτική» αναλύει με σαφήνεια τις προοπτικές, τα χρησιμοποιούμενα μέσα και τις επιτυχίες και αποτυχίες της εξωτερικής πολιτικής των αυτοκρατόρων του

Υστερου Βυζαντίου στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της εποχής, αρχίζοντας από τη βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ στην εξωτερική πολιτική του οποίου αφιερώνεται από την κ. Μεργιαλή-Σαχά εκτενές τμήμα του κεφαλαίου αυτού.

Η συγγραφέας καθιστά εναργή την πολυσχιδή εξωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ που χαρακτηρίζονταν από ένα παιγνίδι συνεχών εναλλαγών αντιμετώπισης μέσω φιλικών ή εχθρικών σχέσεων, πλειονόνων δρώντων όχι μόνο στην περιοχή αμέσου ενδιαφέροντος του Βυζαντίου στην ανατολική Μεσόγειο αλλά και πολύ πέρα από αυτήν. Η εξωτερική πολιτική του αυτοκράτορα αυτού διακρινόταν όχι μόνο από μια σαφή στροφή προς την Παποσύνη ως πόλο εξουσίας στη Δύση με τη συνειδητοποίηση ότι μπορούσε να επηρεάξει την πολιτική των δυτικών δυνάμεων έναντι του Βυζαντίου, εξ ου και η πολιτική της Ένωσης των Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών (1274), αλλά και από τη συνεπή και συνεχή προσπάθεια καλλιέργειας σχέσεων με τα διάφορα ισλαμικά κράτη, την Αίγυπτο των Μαμελούκων, τους Ιλχανίδες Μογγόλους και τους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής, με στόχο την αντιμετώπιση κινδύνων τόσο από τη Δύση και τον Κάρολο τον Ανδεγαυό, όσο και, στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, από τους Τουρκομάνους στην Ανατολή. Τα ανωτέρω απετέλεσαν σταθερές της διπλωματίας του Μιχαήλ Η΄ και σε συνδυασμό με επιχορηγήσεις και με τη δημιουργία δεσμών φιλίας με πρόσωπα και ομάδες διαφορετικών πολιτισμικών καταβολών του επέτρεπαν επεμβάσεις στις υποθέσεις ξένων κρατών προς όφελος του Βυζαντίου αν και όχι χωρίς αντίκτυπο στα οικονομικά του κράτους κάτι που θα γίνει περισσότερο αντιληπτό στην εξέλιξη της συνεχούς φτωχοποίησης του Βυζαντίου.

Η συγγραφέας επισημαίνει ένα απροσδόκητο προσόν του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ που ελάχιστα έχει υπογραμμισθεί ως σήμερα: κρίνοντας από την καλλιέργεια διαπροσωπικών σχέσεων στο ανώτατο επίπεδο, με τους ομολόγους του σε δύση και ανατολή, ο Μιχαήλ Η΄ ήταν προικισμένος με αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα γνωστική ενσυναίσθηση, ειδικά σε ό,τι αφορούσε στον τρόπο σκέψης άλλων ηγετών της εποχής του, ένα προσόν που κατέδειξε και πάλι ανάμεσα στους διαδόχους του μόνο ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος πάνω από έναν αιώνα αργότερα. Αυτό επέτρεπε στον Μιχαήλ Η΄ μια δυναμική άσκηση εξωτερικής πολιτικής με άμεσες ή έμμεσες επεμβάσεις μέσω πρακτόρων, υποκίνηση συνωμοσιών, δωροδοκιών και λοιπών λιγότερο 'ηθικών' μεθόδων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Σικελικούς Εσπερινούς που αποσόβησαν τον εκ δυσμών κίνδυνο του Καρόλου του Ανδεγαυού για το Βυζάντιο.

Η συγγραφέας παρουσιάζει τις διπλωματικές επιτυχίες και αποτυχίες του Μιχαήλ Η΄ και των Παλαιολόγων διαδόχων του όχι απλά σαν μια σειρά

γεγονότων, αλλά επισημαίνοντας κάθε φορά τις αιτίες που οδήγησαν τη βυζαντινή εξωτερική πολιτική στην υιοθέτηση της μιας ή της άλλης στάσης έναντι του ενός ή του άλλου μακρινού ή κοντινού γείτονα, με γνώμονα πάντα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Βυζαντίου, όπως καθορίζονταν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Βασική προϋπόθεση για την εκάστοτε δράση στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής αποτελούσε επίσης η πληροφόρηση που διέθετε (και που φρόντιζε να καλλιεργεί και να διατηρεί) ο αυτοκράτορας για τους λοιπούς δρώντες της διεθνούς σκηνής και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα απετέλεσαν η συνθήκη με τους Μαμελούκους της Αιγύπτου που προσέφερε τον Μιχαήλ Η' έναν ισχυρό σύμμαχο εναντίον της επιθετικότητας της Δύσης, ενεργοποιούσε τις εμπορικές σχέσεις με τους συμμάχους της Αιγύπτου Τατάρους της Μαύρης Θάλασσας χρίζοντας ταυτόχρονα τον βυζαντινό αυτοκράτορα κατ' εξοχήν προστάτη των χριστιανών στα μουσουλμανικά κράτη αφενός, και η εκμετάλλευση της αντιπαλότητας ανάμεσα στα δύο μογγολικά κράτη, των Ιλχανιδών Μογγόλων της Μέσης Ανατολής και των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής σε συνάρτηση με τις δικές τους σχέσεις και συμμαχίες αφετέρου. Η κ. Μεργιαλή-Σαχά επισημαίνει την κατανόηση από πλευράς του Μιχαήλ Η' της πρόκλησης που αντιπροσώπευαν οι Μογγόλοι (τόσο οι Ιλχανίδες όσο και η Χρυσή Ορδή μετά την καταστροφή του χαλιφάτου των Αββασιδών και τον εξισλαμισμό της) ως δυνητικά εχθρική δύναμη. Η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων και με τους δύο παρά τη μεταξύ τους αντιπαλότητα αποτελούσε για τη βυζαντινή εξωτερική πολιτική ταυτόχρονα πρόκληση και ευκαιρία. Η καθιέρωση των Ιλχανιδών Μογγόλων ως φιλικής δύναμης για το Βυζάντιο παρουσίαζε περισσότερα πλεονεκτήματα: όχι μόνο απέκλειε τυχόν εχθρότητα εναντίον του και τη συμμαχία τους με δυτικές δυνάμεις που απειλούσαν το Βυζάντιο μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, αλλά τους καθιστούσε και δυνητικό σύμμαχο που μπορούσε να του παράσχει βοήθεια στην αντιμετώπιση των Τουρκομάνων στη Μικρά Ασία. Δεν απέκλειε όμως τη σύναψη σχέσεων με του Μογγόλους της Χρυσής Ορδής. Στο πλαίσιο αυτό η συγγραφέας εστιάζει στη βυζαντινή πολιτική εξασφάλισης φιλικών σχέσεων και με τις δύο μογγολικές δυνάμεις τόσο μέσω της παραδοσιακής 'εξαγοράς της ειρήνης' δηλαδή των πλούσιων οικονομικών παροχών του Βυζαντίου προς τους εκτός των (κυρίως βορείων και βορειανατολικών) συνόρων απειλητικούς λαούς αλλά και μέσω γαμικών συναλλαγμάτων, προσφέροντάς τους νέφες από τον ευρύτερο αυτοκρατορικό κύκλο, οι οποίες αποτελούσαν ουσιαστικά μόνιμο 'πρεσβευτή' (και ταυτόχρονα πράκτορα και δίαυλο πληροφοριών) κηδόμενο

των συμφερόντων του Βυζαντίου στα μογγολικά κράτη. Η συγγραφέας αναφέρει τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της Μαρίας Παλαιολογίνας, της Μαρίας των Μογγόλων, όπως έγινε αργότερα γνωστή, νόθας κόρης του Μιχαήλ Η΄ προοριζόμενης αρχικά το 1265 για σύζυγο του Ιλχανίδη Χουλαγκού, η οποία τελικά παντρεύτηκε τον γιό και διάδοχο του Αμπακά και της άλλης νόθας κόρης του Ευφροσύνης συζύγου του Nogay, επικεφαλής του δυτικού μέρους της Χρυσής Ορδής που έλεγχε τον βορειανατολικό βαλκανικό χώρο και που μετά το γάμο του επέτρεψε στους Βυζαντινούς συμμάχους του την ακώλυτη ενσωμάτωση των παραλιακών περιοχών βόρεια της Μεσημβρίας. Η Μαρία από την άλλη, διατήρησε τον σύζυγό της σταθερό σύμμαχο του Βυζαντίου (και σε συνασπισμό μαζί με την Παποσύνη κατά των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία, που ως σύμμαχοι των Μαμελούκων της Αιγύπτου, εχθρών του Ιλχανάτου στη Συρο-Παλαιστίνη θεωρούνταν και εχθροί των Ιλχανιδών Μογγόλων) μέχρι το θάνατό του το 1282, ενώ ταυτόχρονα προστάτευε τους ορθοδόξους στο Ιλχανάτο. Και οι δύο περιπτώσεις εκφράζουν την επιτυχία της γαμικής αυτής πολιτικής του Ύστερου Βυζαντίου.

Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης η πληθώρα πληροφοριών που παρουσιάζει η συγγραφέας σχετικά με τους διεθνείς δρώντες του Ύστερου Μεσαίωνα και η οποία καθιστά εναργή την εξαιρετική πληροφόρηση, μέσω πρακτόρων, μοναχών, εμπόρων κλπ. του βυζαντινού κράτους και τη σημασία της για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής του. Κάποιες ειδικότερες παρεκβάσεις σχετικά με τις εκεί συνθήκες συμπληρώνουν την κατανόηση του αναγνώστη σε ό,τι αφορά στην εμπλοκή του Βυζαντίου στα τεκταινόμενα σε περιοχές μακράν των συνόρων του. Για παράδειγμα γίνεται αναφορά στις σχέσεις των Μογγόλων της Χρυσής Ορδής με τις ρωσικές ηγεμονίες, κυρίως από εκκλησιαστικής σκοπιάς καθώς και στη στήριξη της Χρυσής Ορδής στον Συμεών Ιβάνοβιτς του Νίζνι Νόβγκοροντ. Ο Συμεών προτιμήθηκε έναντι του Κωνσταντίνου του Τβερ και του Κωνσταντίνου του Σούζνταλ, ενώ παράλληλα στηρίχτηκε σε εκκλησιαστικό επίπεδο από το Βυζάντιο μέσω του μητροπολίτη (Κιέβου/Ρωσίας) Βασιλείου με τη συνακόλουθη μεταφορά της έδρας της Μητρόπολης, υπήρξε δηλαδή μια έμμεση σύμπραξη του Βυζαντίου με τη Χρυσή Ορδή. Ωστόσο, είναι γνωστό πως η στήριξη αυτή της Χρυσής Ορδής προς τον Συμεών αποτελούσε, στο πλαίσιο της αντίστοιχης πάγιας πολιτικής των Μογγόλων να εκμεταλλεύονται τις αντιπαλότητες μεταξύ των διαφόρων Ρώσων ηγεμόνων, συνέχεια της σχετικής υποστήριξης στον πατέρα του Ιβάν Καλίτα (παρωνύμιο που σήμαινε 'το Πουγγί' και αναφερόταν στην οικονομική πολιτική του και τη βαριά φορολογία και

κατασχέσεις που επέβαλε) και συνεχίστηκε και όταν ο Συμεών κατέλαβε (παρά την αντίθεση της ισχυρής πόλης του Βλαντιμίρ) σαν διάδοχος του Ιβάν (+1340) τον θρόνο της Μόσχας. Αν και εκφεύγει του αμέσου αντικειμένου του βιβλίου, μια μικρή επισήμανση σχετικά με τις συνθήκες που καθόριζαν τη διαδοχή στις ρωσικές ηγεμονίες την εποχή αυτή (πρεσβυγενεία και όχι πρωτογενεία, βλ. Γ. Μαλιγκούδη *Ιστορία της Ρωσίας*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Β') και υποδαύλιζαν τις αντιπαλότητες μεταξύ τους και με τα γειτονικά κράτη (Λιθουανία, Πολωνία) που ανήκαν στη σφαίρα επιρροής της Ρώμης, και για τις οποίες το Βυζάντιο, μέσω του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης πρέπει να είχε ικανή πληροφόρηση, θα βοηθούσε περισσότερο τον αναγνώστη να παρακολουθήσει τις διπλωματικές εξελίξεις και τα όρια επέμβασης της βυζαντινής διπλωματίας σε αυτό το πεδίο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμισθεί η επισήμανση της συγγραφέως ότι η βυζαντινή Εκκλησία δρούσε ως φορέας της βυζαντινής οικουμενικότητας προς τον Ορθόδοξο κόσμο, εκτός συνόρων του Βυζαντίου. Δρούσε όμως και ως φορέας αντίδρασης στη δυτική πολιτική των αυτοκρατόρων, και ως πόλος συσπείρωσης και στήριξης των Ορθοδόξων τόσο αυτών που ζούσαν σε περιοχές του βυζαντινού χώρου υπό λατινική κατοχή (Κρήτη, νησιωτικό Αιγαίο, τμήματα του ελλαδικού χώρου) όσο και αυτών εκτός των περιοχών της παλαιάς αυτοκρατορίας. Παράδειγμα αποτελεί η στήριξη της Μόσχας που προαναφέρθηκε, σε αντίδραση στην άνοδο του καθολικισμού στην μέχρι τότε παγανιστική Λιθουανία.

Εξετάζοντας στη συνέχεια την εποχή των διαδόχων του Μιχαήλ Η' η συγγραφέας επισημαίνει ότι η εξωτερική πολιτική του αμέσου διαδόχου του Ανδρόνικου Β' βρισκόταν στους αντίποδες εκείνης του Μιχαήλ. Ο Ανδρόνικος Β' αποκηρύσσοντας τις αποφάσεις της συνόδου της Λυών για την Ένωση των Εκκλησιών αποζητούσε την παύση των θρησκευτικών ερίδων και του διχασμού ενωτικών και ανθενωτικών στη βυζαντινή κοινωνία. Στην εξωτερική πολιτική όμως αυτό επέφερε και την αποξένωση του Βυζαντίου από τους όποιους δυτικούς συμμάχους σε μια εποχή, όπως το τέλος του 13ου αιώνα όταν προσπαθούσε να διατηρήσει την κυριαρχία του στη Δυτική Μικρά Ασία όπου η αποδυνάμωση των Σελτζούκων και η διείσδυση των Τουρκομάνων νομάδων απειλούσε περιοχές-πυρήνες του Βυζαντίου. Ταυτόχρονες απειλές από τα σλαβικά κράτη Σερβίας και Βουλγαρίας και οι επιδρομές των μισθοφόρων της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας που ο Ανδρόνικος Α' είχε αρχικά προσκαλέσει κατά των Τούρκων στη Μικρά Ασία είχαν φέρει το Βυζάντιο σε δεινή θέση. Η διπλωματία του δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει, παρά τη σύναψη διπλωματικών γάμων και

τη συνεργασία με τη Γένοβα που προτιμήθηκε της μέχρι τότε πολιτικής ίσων αποστάσεων από Γένοβα και Βενετία και ενέπλεξε το Βυζάντιο στη μεταξύ τους αντιπαλότητα, ως τα τελευταία έτη της βασιλείας του, όταν και επανήλθε σε σχέσεις ισορροπίας απέναντί των. Η διπλωματία του Ανδρονίκου Γ΄ και των Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού κατά τον 14ο αιώνα που πλέον έχουν να κάνουν και με τους Τούρκους εμίρηδες της Μικράς Ασίας και με την αντιμετώπιση των Οθωμανών επέφερε την αναγνώριση της νέας πραγματικότητας, δηλαδή την αναγνώριση του Οθωμανικού κράτους και την εξαγορά της ειρήνης με καταβολή ετήσιου φόρου, ενώ οι προσπάθειες συνασπισμού με τη Παποσύνη και τα δυτικά κράτη δεν απέδωσαν, παρά το ότι στην περίπτωση του Ιωάννη Ε΄ έφθασαν μέχρι την προσωπική μεταστροφή του στον καθολικισμό. Η συγγραφέας αναγνωρίζει στους βυζαντινούς αυτοκράτορες την ευελιξία που απαιτούσαν οι μεταβαλλόμενες συνθήκες, όπως π.χ. η αλλαγή προτεραιοτήτων και συμμαχιών που επιβάλλονταν από την αποσόβηση του εκάστοτε αμεσότερου κινδύνου. Αναπτύσσει τις διπλωματικές πρωτοβουλίες ενός εκάστου και τις μεσο-μακροπρόθεσμες συνέπειές τους, με εμβληματικό παράδειγμα τις προσωπικές σχέσεις του Ιωάννη ΣΤ΄ με τον Ουμούρ του Αϊδινίου και τον γάμο της κόρης του με τον Οθωμανό σουλτάνο Ορχάν. Αντίστοιχα, η αποτυχία μιας άλλης πρωτοβουλίας, αυτής των αυτοπρόσωπων διπλωματικών αποστολών των αυτοκρατόρων όπως του Ιωάννη Ε΄ στην Ουγγαρία και στη Ρώμη με στόχο τη σύμπραξη-Σταυροφορία για την αντιμετώπιση του Οθωμανικού κινδύνου έφερε το αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή την αναγνώριση από το Βυζάντιο της Οθωμανικής επικυριαρχίας του Μουράτ Α΄ το 1374. Οι αυτοπρόσωπες αυτοκρατορικές διπλωματικές αποστολές συνεχίστηκαν και επί του διαδόχου του Ιωάννη Ε΄, Μανουήλ Β΄, με μια διπλωματική περιοδεία ετών στην Ιταλία, Γαλλία και Αγγλία προκειμένου να προωθήσει τον αντι-οθωμανικό συνασπισμό. Οι αυτοκρατορικές αυτές αποστολές και ίσως και η ανάμειξη του σε δυτικές διπλωματικές προσπάθειες στον Τιμούρ στη Σαμαρκάνδη είναι χαρακτηριστικές της ενεργοποίησης της βυζαντινής διπλωματίας στο τέλος του 14ου αιώνα. Ωστόσο, η ανατροπή των συνθηκών μετά την ήττα των Οθωμανών από τους Μογγόλους στη μάχη της Άγκυρας το 1402 που οδήγησε σε εφησυχασμό ως προς τον εξ ανατολών κίνδυνο και η εμπλοκή των βυζαντινών αυτοκρατόρων στις εμφύλιες διαμάχες των Οθωμανών δημιουργούσαν κάθε άλλο παρά ευοίωνες προϋποθέσεις για τις σχέσεις με αυτούς. Η συγγραφέας αποσαφηνίζει εν προκειμένω τον σταθερό προσανατολισμό των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατόρων προς τη Δύση (με προσωπικές και πάλι διπλωματικές

αποστολές του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' στην Ουγγαρία και τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας για την Ένωση των εκκλησιών, με βάση σχετικό αίτημα σύγκλησης οικουμενικής Συνόδου του Βυζαντινού αυτοκράτορα) με στόχο την παροχή στρατιωτικής/οικονομικής βοήθειας απαραίτητης για την επιβίωση του κράτους των που τον 15ο αιώνα είχε φτάσει να ταυτίζεται με τον πυρήνα του, την Κωνσταντινούπολη και μεμονωμένες πόλεις και περιοχές στις παλιές ευρωπαϊκές επαρχίες του, ενώ ταυτόχρονα ακολουθούσαν πολιτική κατευνασμού των Οθωμανών. Στα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας οι παλινδρομήσεις στην εξωτερική πολιτική του Κωνσταντίνου ΙΑ' έναντι των Οθωμανών με ταυτόχρονη προσπάθεια κινητοποίησης της Δύσης έμμεσα, αρχικά μέσω της Γένοβας και μετέπειτα μέσω της Βενετίας και των Βενετών της Κωνσταντινούπολης ελάχιστα μπορούσαν να αποδώσουν.

Στον Επίλογό της η συγγραφέας επανέρχεται στην ευελιξία της βυζαντινής διπλωματίας μπροστά στην διαρκή εναλλαγή γεγονότων και συντελεστών και υπογραμμίζει ορισμένες σταθερές της εξωτερικής πολιτικής σε ένα χώρο που συνέχεια άλλαζε πρωταγωνιστές και όπου δημιουργούνταν συνέχεια νέα δεδομένα.

Ακολουθώντας τη γνωστή ρήση των μαθηματικών ότι οι αριθμοί δεν ψεύδονται η συγγραφέας προσδιορίζει τον δυτικό, κατά κύριο λόγο, προσανατολισμό της βυζαντινής διπλωματίας στον Ύστερο Μεσαίωνα με κύριο αποδέκτη την Παποσύνη βάσει σύγκρισης του αριθμού των βυζαντινών διπλωματικών ενεργειών προς διάφορους αποδέκτες. Διαπιστώνει έτσι ότι οι περισσότερες από αυτές, 83 εν συνόλω διπλωματικές αποστολές ανάμεσα σε 1261 και 1453, (εκ των οποίων ο μεγαλύτερος αριθμός επί Μιχαήλ Η' και επί Μανουήλ Β') πραγματοποιήθηκαν προς την παπική Κουρία με βασικό στόχο αρχικά την αντίκρουση του εκ δυσμών κινδύνου του Καρόλου του Ανδεγαυού και μετέπειτα τον συνασπισμό των χριστιανικών δυνάμεων και την παροχή βοήθειας έναντι του ισλαμικού κινδύνου. Εξ ου και η σχετική με την Ένωση των εκκλησιών πολιτική αλλά και η γαμήλια διπλωματία που οδηγούσε στο Βυζάντιο πριγκίπισσες από δυτικά βασίλεια (όπου χρειαζόταν η άδεια του Πάπα για σύναψη γάμου) με κύριο στόχο είτε την εξουδετέρωση των δυτικών αξιώσεων στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, είτε τη δυτική στρατιωτική βοήθεια και με την προσδοκία για παρεπόμενα οφέλη στον οικονομικό, εμπορικό τομέα, χωρίς να παραγνωρίζονται και οι αντίστοιχες πολιτιστικές ανταλλαγές. Ταυτόχρονα η συγγραφέας αποσαφηνίζει την εξέχουσα θέση της βυζαντινής διπλωματίας στην επιβίωση του Βυζαντίου στους Ύστερους αιώνες προβάλλοντας την αξιοποίηση

δυτικών με ειδικά προσόντα στο πλαίσιο της επιλογής καταλλήλων προσώπων, καθώς και τον ρόλο της επιλογής γνωστών λογίων με γνώση της λατινικής και με ειδικό ενδιαφέρον και δεσμούς με τη Δύση στις διπλωματικές αποστολές του Βυζαντίου προς προάσπιση των βυζαντινών συμφερόντων, μέσω προβολής ήπιας ισχύος, και αυτό σε μια εποχή που το Βυζάντιο διαπραγματευόταν από μειονεκτική θέση, η οποία συνεχώς χειροτέρευε. Να επισημανθεί άλλωστε ότι οι διεθνείς σχέσεις του Βυζαντίου αποτελούν συχνά τμήμα της γενικότερης ιστορίας του χωρίς ειδικότερη θεώρηση των παραγόντων που επιδρούσαν σε αυτές. Η κ. Μεργιαλή-Σαχά γράφοντας για όσα διαδραματίζονταν στις διάφορες αυλές σε ανατολή και δύση σε σχέση με το Βυζάντιο και πόσο το επηρέαζαν, προσδιορίζει την εικόνα του μέσα στη συνολική εικόνα του ύστερο-μεσαιωνικού κόσμου στον ευρασιατικό και μεσανατολικό χώρο.

Εν κατακλείδι σε αντίθεση με θεωρήσεις του Βυζαντίου είτε ως αυθύπαρκτη οντότητα, είτε σε σχέση με ανατολικές (Περσία, Άραβες, Τούρκοι) και δυτικές δυνάμεις (δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος, Παποσύνη, ιταλικές δημοκρατίες κ.α.), η κ. Μεργιαλή-Σαχά επιτυγχάνει να τοποθετήσει το Βυζάντιο στον ευρύτερο ευρασιατικό χάρτη. Δεν εξετάζει μόνο τη δυτική όσο και την ανατολική/ασιατική πλευρά της πολιτικής του, σε συνάρτηση και με την πολιτική των δυτικών (κυρίως θαλάσσιων-Σικελία, Γένοβα, Βενετία) δυνάμεων της εποχής και τις τάσεις επέκτασής τους στην Ανατολή και με την κυριαρχία τους στους εμπορικούς δρόμους της εποχής, αλλά και την πολιτική του σε σχέση με τους νέους δρώντες στον διπλωματικό του ορίζοντα, Μογγόλους και Οθωμανούς και τα δίκτυα πληροφοριών του ως τη Σαμαρκάνδη και την Κίνα. Επισημαίνει επίσης την αλληλεξάρτηση και τις μεταξύ των διαφόρων δρώντων σχέσεις καθώς και τον ρόλο των εμπορικών/οικονομικών δικτύων και της συνεχώς αυξανόμενης μεταξύ των επικοινωνίας που έπρεπε να ληφθούν υπόψη από τους ιθύνοντες του Βυζαντίου.

Χωρίς να υπερτονίζει την 'ασιατική' στροφή της πολιτικής του Βυζαντίου και τις σχέσεις και δεσμούς του με τον ασιατικό χώρο και με τις σε αυτόν δραστηριοποιούμενες νέες ασιατικές δυνάμεις στη θέση εκείνων με τις οποίες (όπως π.χ. η Περσία) το Βυζάντιο συνδέοταν βάσει αρχαίας παράδοσης από την αρχή της χιλιόχρονης πορείας του (βλ. R. Shukurov, *Byzantium and Asia. An Attempt at Reconceptualisation*, ICBS Plenary Papers, Venice 2022) και η οποία πιθανώς καθιστούσε τους βυζαντινούς περισσότερο δεκτικούς στην εξ ανατολών επιρροή, η συγγραφέας επισημαίνει τη σημασία της Μικράς Ασίας για το Βυζάντιο, την αδυναμία αντίδρασής του στη σταδιακή εισχώρηση στα μικρασιατικά εδάφη

των Τουρκομάνων νομάδων και την εγκατάλειψή τους από τους Βυζαντινούς κατοίκους τους, καθώς και την τελική παραδοχή της εκεί κρατικής εγκατάστασης των Οθωμανών με ό,τι αυτό σήμαινε για την επιβίωση του Βυζαντίου.

Η όλη διάρθρωση του βιβλίου με πυκνά νοήματα και πληθώρα πληροφοριών και παρατηρήσεων πάνω στη συχνή εναλλαγή των συνθηκών και πρωταγωνιστών στο διεθνές γίνεσθαι στη συγκεκριμένη εποχή, πάντα με κεντρικό πυρήνα το Βυζάντιο, συγκεκριμενοποιεί τις καταστάσεις που οδηγούσαν τους βυζαντινούς στην επιλογή της μιας ή της άλλης διπλωματικής τεχνικής. Καθιστά επίσης εναργές ότι η λίαν ενεργή διπλωματία του Βυζαντίου της εποχής προσπαθούσε και συχνά πετύχαινε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα όταν συνοδευόταν και από την απαραίτητη δυναμική/στρατιωτική ισχύ, όπως επί Μιχαήλ Η΄, κάτι που έλλειψε μετά την εγκατάλειψη του βυζαντινού στόλου επί Ανδρονίκου Β΄ και την ουσιαστική ανυπαρξία του καθαυτού βυζαντινού και όχι μισθοφορικού στρατού. Στο πλαίσιο αυτό η συγγραφέας επισημαίνει την προσαρμοστικότητα της βυζαντινής διπλωματίας και τις συνεχείς αλλαγές στη εξωτερική πολιτική ενώπιον της, λίαν γοργής για τα μέχρι τότε δεδομένα, μεταβολής συνθηκών και προσώπων. Το κυριότερο ‘όπλο’ της βυζαντινής διπλωματίας ήταν εν προκειμένω η καλή γνώση των αντιπάλων και συμμάχων της, των κινήτρων και των δυνατοτήτων τους, η εξ αυτής αναγωγή στις δράσεις που θα μπορούσαν να αναλάβουν υπέρ της ή εναντίον της, καθώς και στην αντίδραση ή προληπτική δράση που το Βυζάντιο θα μπορούσε να αναλάβει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η χρήση από τη βυζαντινή διπλωματία της εικόνας του αυτοκράτορα με βάση το παρελθόν, με δεδομένο π.χ. ότι οι Μογγόλοι θεωρούσαν τους βυζαντινούς αυτοκράτορες φυσικούς διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως αναφέρει η συγγραφέας. Τα σχετικά παραδείγματα χρησιμοποίησης του παρελθόντος στις διεθνείς σχέσεις αναλόγως και των αποδεκτών των διπλωματικών ενεργειών θα μπορούσαν να αποτελέσουν και ιδιαίτερο κεφάλαιο του βιβλίου.

Η συγγραφέας ακολουθεί τον άξονα της αυθύπαρκτης εκτίμησης της εξωτερικής πολιτικής και ως εκ τούτου απλά αναφέρει την οξεία διάσταση απόψεων των διαφόρων βυζαντινών δρώντων που υποδαυλιζόταν από εμφύλιες έριδες και από τη διαμάχη στα εκκλησιαστικά, και που επηρέαζαν τη διπλωματία του. Όμως ο αναγνώστης του βιβλίου διαπιστώνει καθαρά την προϊούσα αλλαγή στον ρόλο του Βυζαντίου που οφειλόταν και σε αυτούς τους παράγοντες. Πολύ συνοπτικά, επί Μιχαήλ Η΄ τον 13ο αιώνα και ίσως και ως την αρχή του 14ου το Βυζάντιο είχε αποφασιστικό ρόλο στη διεθνή σκηνή. Αναλάμβανε πρωτοβουλίες και επηρέαζε τους άλλους δρώντες. Αντίθετα τον 14ο και 15ο αιώνα ως την

πτώση της Κωνσταντινούπολης η μοίρα του καθορίζονταν από άλλους, εξωγενείς παράγοντες. Δεν δρούσε, αλλά αντιδρούσε σε δράσεις άλλων. Η διπλωματία του Βυζαντινού κράτους παρέμενε ενεργή αλλά η προβολή της ήπιας ισχύος του Βυζαντίου χωρίς τη στήριξη της καθαυτού στρατιωτικής ισχύος δεν ήταν αρκετή. Το ότι μπορούσε να πετυχαίνει αποτελέσματα από μειονεκτική θέση και παρά την άθλια κατάσταση του στρατού και των οικονομικών του κράτους εκτιμάται ως επίτευγμα που βοήθησε στην επιβίωση του Βυζαντίου στον τελευταίο αιώνα της ύπαρξής του.

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί και μια έλλειψη στο βιβλίο: αυτή είναι η απουσία ενός χάρτη, ή μάλλον περισσότερων του ενός χαρτών που να αποτυπώνουν, πιθανώς και με αντίστοιχα γραφήματα, τις μεταβολές στον ευρασιατικό χώρο στον Ύστερο Μεσαίωνα. Μια πρώτη παρουσίαση θα μπορούσε να περιλαμβάνει για παράδειγμα αντίστοιχους χάρτες εμπορικών δικτύων - π.χ. του δρόμου της μετάξης όπως ο *Atlas catalan* (c. 1370-80), (βλ. A. Cattaneo, *La via della seta nella cartografia occidentale tra i secoli IV-XV*, στο: *A Oriente, città, uomini e dei sulle vie della seta*, Ρώμη 2011). Νέες πολιτικές οντότητες και δρώντες, μετακινήσεις πληθυσμών και δίκτυα εμπορίου και επικοινωνίας σε ένα χώρο που περιλαμβάνει τη μισή υδρόγειο από την Κίνα ως την Β.Δ. Ευρώπη και από τη Δυτική Μεσόγειο ως την Ινδία θα γίνονταν ευκολότερα κατανοητές με την χωρική τοποθέτησή τους στον χάρτη της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας, της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, ενώ ταυτόχρονα θα αποτυπώνονταν και οι συναφείς μετακινήσεις και θα τονιζόταν με σχετικά διαγράμματα η ρευστότητα των συνόρων κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα.

Ωστόσο ούτε η έλλειψη χαρτών, ούτε οι αναπόφευκτες επαναλήψεις όταν η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου εξετάζεται από διαφορετική κάθε φορά οπτική και σε σχέση με διαφορετικούς εκάστοτε δρώντες, αφαιρούν από την εξαιρετική χρησιμότητα του βιβλίου για βυζαντινολόγους, αλλά και ερευνητές και εκτός του πεδίου της βυζαντινής ιστορίας, όπως π.χ. πολιτικούς επιστήμονες και ειδικούς της γεωπολιτικής. Θα εκτιμηθεί επίσης και από το ευρύτερο κοινό που ενδιαφέρεται για τις διεθνείς σχέσεις και για το ιστορικό παρελθόν και τις ρίζες του σύγχρονου κόσμου και των δικτύων επικοινωνίας του, στην κατανόηση των οποίων βοηθά η γνώση του παρελθόντος.

ΝΙΚΗ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ
Βυζαντινολόγος